

УДК 378.4(477.4):[575.8+372.857.4]

Кузнєцов В. О., асистентОдеський державний університет, кафедра педагогіки,
вул. Дворянська, 2, Одеса, 65026, Україна

НАРИС ІСТОРІЇ БІОЛОГІЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ОДЕСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ (друга половина ХІХ — перша половина ХХ ст.)

Розглянуто обставини виникнення і розвитку біологічного факультету Одеського державного університету. Наведена характеристика наукових досягнень вчених факультету, їх внесок у біологічну науку і формування одеських наукових біологічних шкіл. Показана спадкоємність наукових традицій вчених-природознавців Рішельєвського ліцею і Одеського університету.

Ключові слова: історія, біологічний факультет, Одеський університет.

За перші роки існування університету одеські біологи, за висловом К. А. Тимирязєва, за які-небудь 10—15 років підняли російську науку на європейський рівень, увійшли в неї не учнями, а повновласними діячами і керівниками, що визначали її розвиток.

Цьому сприяла ціла низка обставин, які склалися на той час в Одесі:

— на відміну від всієї Російської Імперії, в якій були економічні умови, характерні для країни, що розвивається, Одесі були притаманні суто капіталістичні відносини, на що вплинуло майже п'ятдесятирічне існування порто-франко, і це закономірно відбилося на формуванні певного “образу науки” в суспільній свідомості і стимулювало вихід її на західноєвропейський рівень;

— з одного боку, Одеса в другій половині ХІХ століття стає фактично економічною столицею півдня Російської Імперії і посідає третє місце після Санкт-Петербургу і Москви за рівнем розвитку, а з другого — це далека периферія російської науки, і на науковий її розвиток більше впливали західноєвропейські університети, ніж Петербурзька Академія Наук;

— бурхливий соціально-економічний розвиток півдня вимагав розвитку природничих наук, тому вже в навчальних планах Рішельєвського ліцею, який був попередником Новоросійського університету, відзначається зростання ваги природничо-наукового циклу предметів у порівнянні з іншими російськими ліцеями. Уже в 1842/43 навчальному році за сприянням попечителя навчального округу Д. М. Княжевича до двох існуючих відділень — фізико-математичного та юридичного — приєдналось третє — камеральне, яке було першим у російських навчальних закладах відділенням з виключно природничо-господарським спрямуванням. Воно готувало переважно агрономів та лісоводів. Тут працювали такі видатні професори-природознавці, як зоолог і ботанік О. Д. Нордман (1832—1849), агроном К. К. Цин (1840—1845), ботанік Д. О. Байков (1850—1865), які заклали міцний фундамент для розвитку біології в Новоросійському університеті [6];

— від Рішельєвського ліцею природниче відділення успадкувало добру навчаль-

ну базу — кабінет природознавства, на базі колекцій якого були засновані три музеї: зоологічний, зоотомічний та фізіологічний. Спочатку ними завідував І. О. Маркузен, а після нього — Н. О. Бернштейн, І. І. Мечников та інші професори зоології [5];

— в університеті ще не було консервативних наукових шкіл, які б могли здійснювати опір новим науковим ідеям талановитої молоді. Повертаючись із стажування в Західній Європі, вчені не знаходили собі прибічників у наукових колах Петербурга і Москви (спрацьовував закон “самогальмування розвитку науки”). Проте в Одесі вони мали неосяжні можливості для здійснення своїх задумів.

Тут одночасно працювали корифеї біології Л. С. Ценковський, І. І. Мечников, І. М. Сеченов, О. О. Ковалевський, В. В. Заленський, хіміки В. В. Морковников, Н. Д. Зелінський, геологи Н. А. Головінський, А. А. Андрусов та інші. Після того, як було опубліковано “Походження видів” Ч. Дарвіна, саме одеські вчені стали захисниками його теорії в Росії і саме вони відіграли головну роль у дискусії з природознавцями, які виступали проти теорії еволюції.

В Новоросійському університеті в другій половині XIX століття були закладені підвалини нової науки — еволюційної екології. І. І. Мечников в 1883—1892 рр. розпочав цілий комплекс досліджень еколого-еволюційного спрямування з вивчення захисних властивостей організму; О. О. Ковалевський, досліджуючи ембріогенез ланцетника та асцидії, підтвердив дарвінівські положення про дивергентний розвиток органічного світу. Саме ці дані були покладені Е. Геккелем в основу фактичних доказів біогенетичного закону. В. І. Шманкевич, який проводив дослідження в лабораторії Мечникова, експериментально довів вплив фізико-хімічних факторів на шляхи утворення нових видів. Його дослідження вважаються першими в галузі експериментальної екології.

Видатний доробок у розвиток біологічної науки внесли ботаніки університету. Кажучи про розвиток еволюційних поглядів у Росії, необхідно зупинити увагу на постаті професора Л. С. Ценковського, першого завідувача кафедри ботаніки, одного з попередників Ч. Дарвіна, який ще в 1856 році довів, що між тваринним та рослинним світом відсутня різка межа і існує багато перехідних форм. Його науковий інтерес розповсюджувався як на морські, так і на прісноводні найпростіші організми. Він описав багато родів і видів, показав генетичний зв'язок між джгутиковими, міксоміцетами та корененіжками, був першим у Росії, хто почав викладати ботаніку з мікроскопом у руках. До речі, саме він обладнав мікроскопічну лабораторію в університеті, з якої пізніше вийшла плеяда видатних мікробіологів.

Альгологічні дослідження Л. С. Ценковського продовжив Л. В. Рейнгард (1880—1885). Але коло його інтересів не обмежувалось тільки водоростями, він виконував також обов'язки директора ботанічного саду, і саме за часи його керівництва відродилася роль саду як науково-дослідницького закладу, яким він був при О. Д. Нордмані. Завдяки йому був закладений сад на новій території на Малому Фонтані.

Ці традиції були продовжені учнем Я. Я. Вальца — Л. А. Рішаві. На кафедрі в той же час працювали видатні вчені О. М. Волков, О. О. Янович, М. М. Альбов, В. Ф. Хмелевський, який в 1886 році вперше описав плазмодесми у грибів [5].

Після від'їзду з Одеси І. М. Сеченова фізіологічні дослідження продовжували його учні і послідовники професори П. А. Спіро і Б. В. Веріго.

Характерною особливістю розвитку та становлення біологічних наукових шкіл в університеті є те, що науковці приділяли велику увагу педагогічній роботі. Ця традиція була сприйнята вченими від Рішельєвського ліцею, засновуючи який, перший його директор абат Ніколь (монах ордену єзуїтів) дуже багато уваги приділяв підготовці викладачів. Він вважав, що добрим викладачем може бути тільки той, хто пройметься духом і традиціями даного навчального закладу, і для цього заснував при ліцеї педагогічний інститут, до якого зараховувались найкращі учні, що вчилися безкоштовно. Завдяки цьому після від'їзду корифеїв біологічної науки з Одеси їх заступила молода талановита плеяда, яка зросла за перші десятиріччя в стінах рідного університету [5, 6].

Гідними спадкоємцями ембріологічного і анатомо-фізіологічного напрямів у зоології були учні О. О. Ковалевського і В. В. Заленського — професори П. М. Бучинський, В. М. Реп'яхов, Л. Н. Лебединський, М. Г. Лігнау. Лабораторні дослідження вони вдало поєднували з фауністичними екскурсіями.

П. М. Бучинський, будучи з початку прямим продовжувачем ембріологічної лінії своїх вчителів, в подальшому переключився на гідробіологічні дослідження, що були розпочаті В. І. Шманкевичем. Значну частину свого часу П. М. Бучинський приділяв роботі Новоросійського Товариства Природознавців, в якому з 1889 року працював секретарем, а в 1901—1910 рр. — президентом, приймав важливу участь в організації глибокомірних експедицій (1890—91 рр.) і був одним із засновників Комісії по вивченню лиманів. Його заслугою була також організація в 1902 році університетської морської біологічної станції, на базі якої вивчали фауну Одеської затоки Н. В. Куделін, М. Г. Лігнау, М. Ф. Калішевський, А. В. Яцентковський, Н. О. Загоровський, Д. Л. Рубінштейн та інші [8].

Дослідженням фауни сухопутних тварин займався О. О. Браунер. Будучи вихованцем Новоросійського університету, він лише в кінці свого життя офіційно вступив у число його співробітників, але саме він був зберігачем кращих науково-фауністичних традицій.

В 1888 році на роботу в Новоросійський університет було запрошено відомого ботаніка Ф. М. Каменського, який на протязі 17 років керував ботанічним садом і очолював кафедру в університеті (1893—1912 рр). Вивчаючи будову під'ялинника, він вперше описав міцелій гриба, що розвивається на коріннях рослин — відкрив важливе біологічне явище, яке пізніше назвали мікоризою. Поруч з ним працювали в цей час Я. Я. Вальц, М. М. Зеленецький, І. Ф. Кошуга, А. О. Сапегін, Г. А. Боровиков, І. В. Новопокровський, В. С. Доктуровський, А. Н. Криштофовіч. Необхідно також відмітити дослідника місцевої флори П. С. Шестерикова, який працював бібліотекарем в університеті, але його робота “Материалы для флоры Юго-Западной части Одесского уезда Херсонской губернии» (1894 р.), яка включає понад 600 видів рослин, є найповнішим списком рослин того часу. Визначник рослин, виданий в 1912 році, до сьогоднішнього дня є єдиним посібником з місцевої флори і настільною книгою багатьох поколінь одеських ботаніків.

Після смерті Ф. М. Каменського з 1912 по 1915 р. роботою саду керували: відомий генетик А. О. Сапегін, В. В. Половцов, а з 1915 р. — проф Б. Б. Гриневецький.

Активно розвиваються в цей час мікробіологічні дослідження. Видатні відкриття Мечникова з мікробіології і імунології, які були виконані і обнародовані в Одесі, продовжили його послідовники Я. Ю. Бардах, М. Ф. Гамалея, Л. О. Тара-

севич, С. М. Щасний, О. М. Безредка. Кафедри мікробіології на фізико-математичному факультеті не існувало, тому вони проводили свої дослідження на бактеріологічній станції та медичному факультеті університету. Бактеріологічними дослідженнями цікавились в цей період і видатні хіміки М. Д. Зелінський і А. О. Веріго, які досліджували сульфатвідновлюючі бактерії одеських лиманів. В агрономічній лабораторії провадили дослідження з фізіології мікроорганізмів Ф. М. Породко, І. Л. Сербинов, А. Ф. Лебедев [9].

Видатним анатомом і фізіологом рослин був професор ботаніки В. А. Ротерт (1865—1916). Цінним внеском у науку є його робота з історії розвитку і біології грибів. Обов'язки асистентів на кафедрі виконували Г. А. Боровиков і Ф. М. Породко, який став спадкоємцем В. А. Ротерта в галузі фізіології рослин.

В галузі фізіології людини працював видатний фізіолог, учень І. М. Сеченова і І. П. Павлова, один з засновників електрофізіології — Б. Ф. Веріго.

Вчені природничого відділення університету постійно приділяли багато уваги стану викладання біологічних дисциплін як у вищій, так і середній школі, а також у науково-просвітницькій діяльності.

Вивчення особистих архівів викладачів біологічного відділення, періодичних видань кінця ХІХ — початку ХХ століття та наукових джерел цього періоду дає підставу стверджувати, що вченими-біологами були розроблені теоретичні основи екологічної освіти і впроваджені у практику з урахуванням всіх основних компонентів — забезпечення навчальними посібниками, методичною підтримкою, спеціально підготовленими педагогічними працівниками. У виданні спеціального науково-методичного журналу “Школьные экскурсии и школьный музей”, проведені лекцій для вчителів та широкого кола бажаючих приймали активну участь вчені-природознавці, імена яких сьогодні відомі далеко за межами батьківщини: О. О. Браунер, В. С. Доктуровський, Б. Б. Гриневецький, В. І. Крокос, А. М. Криштофович, І. К. Пачоський, Г. Й. Потапенко, В. Є. Таїров, Г. І. Танфільєв, Д. К. Третьяков [2].

Величезний вплив справили вчені університету і на рівень розвитку методики викладання біології в цілому. В 1910 році на посаду професора і завідувача кафедри фізіології рослин обрано учня і послідовника П. Ф. Лєсафта і А. М. Бекедова — В. В. Половцова. Саме в одеський період Половцов перевидає свою “Общую методику естествознания” (1914 р.), яка поставила його в один ряд з найвидатнішими методистами ХХ століття і до нашого часу визначає основні положення, за якими побудовані навчальні предмети біологічного циклу як у вищій, так і середній школах. Необхідно відзначити також, що В. В. Половцов є співавтором відкриття вірусу; саме в його сумісних експедиціях з Д. Й. Івановським (1888—1889) було вперше диференційовано мозаїчну хворобу тютюну і доведено, що її збудником є новий тип “мікроорганізмів”, пізніше названий вірусом [3].

В цей же час (1912 р.) в Новоросійському університеті з'являється молодий вчений-зоолог, методист-природознавець Д. К. Третьяков, який дуже гармонійно увійшов до викладацького складу природничого відділення.

Співробітництво спеціалістів різних галузей було дуже плідним. В результаті їх сумісної діяльності на небосхилі біологічної науки з'являється молоде сузір'я вчених, які справили вплив на розвиток всієї біологічної науки ХХ століття — А. М. Криштофович, Г. А. Боровиков, А. О. Салегін, В. С. Доктуровський, Ф. М. Породко, Л. О. Тарасевич, А. Р. Прендель, Д. Л. Рубінштейн, С. Л. Соболев [4, 9].

Період розвитку біологічних наук у Новоросійському університеті на зламі століть був срібним віком в історії вивчення біології на Півдні Росії.

Подальші соціально-політичні умови внесли свої корективи і в розвиток науки. Після звільнення з посади ректора професора С. В. Левашова, який в складних умовах стримував революційний настрій студентства і не допускав розвалу навчального процесу, за що пізніше отримав славу чорносотенця і в 1919 році був страчений більшовиками, почався поступовий занепад, який з 1916 року отримав лавиноподібний характер, а взимку 1917 року робота університету була повністю паралізована. Почались постійні страйки студентів, які вимагали відміни екзаменів та відрахування за академічну заборгованість, заборону перевірок відвідування та зменшення обсягу практичних занять. В таких умовах нормальна академічна робота стала неможливою.

На подальшу історію університету великий вплив справило те, що його керівництво не визнало законною більшовицьку владу, а підтримало Тимчасовий Уряд, а пізніше повністю визнало повноваження Центральної Ради. Ще більше погіршив відношення нової влади до університету той факт, що 26 серпня 1918 року головнокомандуючого збройними силами Півдня Росії генерал-лейтенанта А. І. Денікіна було обрано почесним членом Новоросійського університету. Після того, як Червона Армія зайняла Одесу, в університет було призначено комісара. Почались переслідування і репресії, а весною 1920 року університет було реорганізовано в декілька інститутів [7].

Біологічний факультет існував з 1920 по 1930 роки як біологічне відділення Інституту народної освіти (ІНО), а з 1930 по 1933 — Інституту професійної освіти. Проте, незважаючи на те, що в інститутах педагогічного спрямування науково-біологічні дослідження відступали на другий план, вчені-біологи в неймовірно важких умовах продовжували наукову роботу і виховання наукових кадрів.

Багато зусиль для збереження наукового потенціалу приклали видатні вчені університету — Д. К. Третьяков, а також Ф. М. Порошко, який очолив біологічну науково-дослідницьку кафедру і забезпечив її функціонування. За ініціативою Д. К. Третьякова в березні 1927 р. почало виходити наукове видання “Записки Одеського ІНО”, а в 1929 р. засновано Зоолого-біологічний науково-дослідний інститут, до складу якого увійшло п'ять лабораторій (морфології, фізіології, мікробіології, палеонтології і загальної біології), гідробіологічна станція і три музеї колишнього Новоросійського університету — зоологічний, зоотомічний, що були об'єднані в один, і палеонтологічний. Співробітниками інституту досліджувались Одеська затока і лимани, їхня флора і фауна, особливості лиманської грязі і процеси її утворення, культура цитрусових, розроблялись засоби боротьби з шкідниками сільського господарства. При інституті існувала аспірантура, що дало змогу продовжити підготовку нових науковців-біологів. Тут вчилися майбутні професори М. П. Савчук і Г. А. Машталер, які після відновлення факультету очолили кафедри зоології безхребетних (1937) та кафедру дарвінізму (1937), а також В. В. Ковальський та С. Б. Гринбарт [1].

Тільки завдяки Д. К. Третьякову збереглися колекції музеїв, які в ІНО розглядали як зайвий брухт, що займає місце і штатні одиниці. Неоціненна заслуга Д. К. Третьякова полягає також у тому, що в Зоолого-біологічному інституті він сконцентрував науковців-біологів, які після реорганізації університету вимушені

були працевлаштовуватись у різні інститути м. Одеси. Це дало змогу при відродженні біологічного факультету всі кафедри укомплектувати висококваліфікованими керівниками і співробітниками, а також забезпечити продовження традицій біологічних наукових шкіл Новоросійського університету [7].

Першим деканом факультету став академік АН УРСР Д. К. Третяков, він же очолив кафедру зоології. Як пригадував проф. Ф. С. Замбриборщ, вже в перші роки де-факто (але не де-юре) існувала кафедра зоології безхребетних під керівництвом проф. С. М. Моріна (учень О. О. Ковалевського), кафедра фізіології людини і тварин — проф. Є. І. Синельникова (учень І. П. Павлова), гідробіології — проф. М. А. Загоровського (учня П. М. Бучинського), морфології та систематики рослин — проф. Г. Й. Потапенка (учня Г. І. Танфільєва, Н. М. Зеленецького та акад. В. І. Липського), фізіології рослин — проф. Ф. М. Породка, мікробіології — проф. Л. Н. Рубенчика (учня Я. Ю. Бардаха), дарвінізму — доц. Г. І. Машталера (учня акад. Д. К. Третякова).

Завдяки невтомній роботі вчені факультету в найкоротший термін відновили славу Одеських біологів. Університет зайняв одне з перших місць серед провідних університетів Радянського Союзу, але плідна наукова робота була перервана Великою Вітчизняною війною.

Одеський державний університет — єдиний серед університетів України під час війни продовжив свою роботу в евакуації в м. Майкопі — столиці Адигейської АО (1941—1942 н. р.) та в м. Байрам-Алі Туркменської РСР (1942—1943, 1943—1944 н. р.). Водночас викладачі вели значні науково-практичні дослідження. Як пригадував ректор університету проф. М. П. Савчук, в період евакуації вчені розробляли 16 науково-дослідних тем у різних галузях науки. За два роки університет перетворився в один з найважливіших науково-культурних центрів Туркменії і здійснював велику допомогу викладачам Туркменських вузів у підвищенні їх наукової кваліфікації. Тільки в 1943 р. Вчена Рада університету присвоїла вчений ступінь кандидата наук десятьом місцевим спеціалістам (серед них була перша жінка в Туркменії — кандидат наук) [11].

Треба зазначити, що університет був також єдиним одеським вузом, який працював в окупованому місті під назвою — “Університет Трансністрії” (Трансністрією фашисти іменували територію між Дністром і Південним Бугом, до її складу входили райони Одеської, Миколаївської, Вінницької областей та частина Молдавської РСР). Природниче відділення було відкрито на факультеті точних наук і до роботи на ньому окупанти залучили всіх викладачів, які з різних обставин не змогли виїхати з Одеси. На природничому відділенні працювали Г. Й. Потапенко (виконував також обов’язки декана), професори Г. І. Боровиков, Є. І. Синельников, А. Р. Прендель та ін. Фашисти надавали університету великого пропагандистського значення, тому до викладачів і студентів відносились лояльно. Це дало змогу зберегти цінні колекції музеїв, фонди бібліотеки, обладнання лабораторій, яке не встигли вивезти при евакуації, зберегти молодь від угону в Німеччину, допомогти одеському підпіллю, але після приходу Радянських військ багато співробітників було репресовано [10].

Після повернення з евакуації університет у повному складі розпочав свою роботу в жовтні 1944 р.

Література

1. *Історія Одеського університету за 100 років* / Відп. ред. О. І. Юрженко. — К.: Вид-во КДУ, 1968.
2. *Кузнецов В. А.* Вклад ученых-биологов Одесского университета в становление эволюционных и экодидактических идей (1915—1965) / Развитие досліджень в Одеському університеті. Академік Д. К. Третьяков та його наукова школа: Зб. спогад. і наук. праць. — Одеса: Астропринт, 1999. — С. 249—266.
3. *Кузнецов В. А., Жмурина О. И., Косенко Н. В.* Развитие экодидактических идей в Одесском государственном университете (1865—1917 гг) // Памяти профессора А. А. Браунера (1875—1941): Сб. воспом. и науч. трудов. — Одесса: Астропринт, 1997. — С. 185—192.
4. *Кузнецов В. А., Кузнецова Н. В., Рубан Л. М.* Эволюция внеаудиторных форм работы ученых-биологов Одесского университета с одаренной молодежью // Дослідження різноманітності творинного світу. — Одеса: Астропринт, 1998. — С. 165—175.
5. *Маркевич А. И.* Двадцатилетие Императорского Новороссийского университета: историческая записка. — Одесса, 1890.
6. *Одесский университет за 75 лет (1865—1940)* / Предс. ред. совет. Н. А. Савчук; отв. ред. К. П. Добролюбский. — Одесса, 1940.
7. *Одесский университет 1865—1990* / Отв. ред. И. П. Зелинский. — К.: Либідь, 1991.
8. *Потапенко Г. И.* Материалы по истории ботаники в Одесском университете // Труды института истории естествознания и техники. — Т. 41. — Вып. 10. — М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1961.
9. *Потапенко Г. И.* Новороссийский университет (1907—1911). Рукопись // Личный архив семьи Г. И. Потапенко.
10. *Савчук М. П.* Одеський державний університет в роки Великої Вітчизняної війни. Рукопись // Личный архив семьи Н. А. Савчука.

Кузнецов В. А.

Одеський державний університет, кафедра педагогіки,
вул. Дворянська, 2, Одеса, 65026, Україна

ОЧЕРК ИСТОРИИ БИОЛОГИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА ОДЕССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА (вторая половина XIX — первая половина XX ст.)

Резюме

Рассмотрены предпосылки возникновения и развития биологического факультета Одесского государственного университета. Дана характеристика научных достижений ученых факультета, их вклада в общебиологическую науку и формирование Одесских научных биологических школ. Показана преемственность научных традиций ученых-испытателей Ришельевского лицея Одесского университета.

Ключевые слова: история, биологический факультет, Одесский университет.

Kuznetsov V. A.

Odessa State University, Pedagogical Department,
Dvoryanskaya St., 2, Odessa, 65026, Ukraine

ASSAY ABOUT THE HISTORY OF THE BIOLOGICAL FACULTY OF ODESSA STATE UNIVERSITY (second half of XIX — first half of XX centuries)

Summary

The features of establishment and development of the Biological Faculty of Odessa State University are observed. Characteristics of scientific achievement of the scholars of the Faculty, their influence on the development of scientific schools in Odessa are given. The connection with the scientific traditions from nature researchers of the Rishelievsky school is shown.

Key words: history, Biological Faculty, Odessa University.